

בת-שבע מרגלית-שטרן

פשט מתוק מדבש

מרגלית שילה, הקול הנשי הירושלמי: כתבי נשים למדניות מן המאה התשע עשרה (קונטרסים – מקורות ומחקרים, 94), ירושלים: מרכז דינור, תשס"ד, עמ' 267

תפקידו של היסטוריון לבחון אמתות מקובלות, טוענת ההיסטוריונית מריון קפלן,¹ קל וחומר היסטוריון העוסק בחייהן העלומים של נשים. ספרה של מרגלית שילה 'הקול הנשי הירושלמי: כתבי נשים למדניות מן המאה התשע עשרה' נענה לאתגר זה. הספר מפצה על הקושי שבו נתקלים חוקרי קבוצות שוליים, שאינן זכות בדרך כלל לתיעוד. בספר שלושה טקסטים שלא ראו אור עד כה, המתפרשים על פני כעשור (1882-1895), והעורכת הקדימה להם מבוא מפורט ומחכים והתמה ברשימת מקורות עשירה. הטקסטים, קונטרסים שנכתבו במקור בידיש, מובאים בנוסח עברי חדש, המאפשר 'הצצה נדירה לעולם הידע של נשים חרדיות בנות המאה התשע-עשרה ומהווה

הזדמנות לנסות להבהיר ולהגדיר את תופעת הלמדניות הנשית בחברה היהודית הקדם-משכילית' (עמ' 13-14). בתוך כך מתקשרת האסופה שלפנינו לספרה של שילה 'נסיכה או שבוייה? החוייה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840-1914'.² לשני הספרים, החובקים מרחב גאוגרפי וציר זמן משותפים, שמורה זכות ראשונים הן מבחינת נושאם, הן מבחינת זווית המחקר שלהם. כותבות הקונטרסים השתייכו לקבוצה חברתית אחת, בעלת מאפיינים משותפים, ובהם: השתייכות לחברה האורתודוקסית במזרח אירופה, הגירה לארץ-ישראל העות'מאנית בבגרותן, 'מתוך אמונה עמוקה בתפיסה המסורתית בדבר קדושתה של הארץ' (עמ' 75), וחבירה לחברה המסורתית בירושלים, המכונה בהיסטוריוגרפיה הציונית 'היישוב הישן'.³ הספר מצטרף לשורת מחקרים שהעשירו בעשורים האחרונים את חקר הנשים בארץ. בתקופה זו עברה ההתבוננות הסוציולוגית, ההיסטורית וכיוצא באלה מקבוצות הגמוניות, שתפסו את מוקדי הכוח המרכזיים בחברה או שהיו קשורות אליהם, אל קבוצות שנחשבו שוליות או 'אחרות'. כך נכתבו מחקרים על נשי תנועת העבודה ועל התנהלותן הארגונית וכן על מעמדן של נשים בחברה האזרחית הארץ-ישראלית.⁴ תוך

1840-1914, חיפה תשס"ב.

3 י' ברטל, "יישוב ישן ויישוב חדש": הדימוי והמציאות", קתדרה, 2 (תשל"ז), עמ' 3-19.

4 ראו: ח' הרצוג, 'ארגוני נשים בחוגים האזרחיים: פרק נשכה בהיסטוריוגרפיה של היישוב', קתדרה, 70 (טבת תשנ"ד), עמ' 111-133.

1 M.A. Kaplan, *The Making of the Jewish Middle Class: Women, Family, and Identity in Imperial Germany*, New York 1991, p. ix

2 על נשים למדניות ראו: א' פרוש, נשים קוראות: יתרונה של שוליות, תל-אביב תשס"א; מ' שילה, נסיכה או שבוייה? החוייה הנשית של היישוב הישן בירושלים

ההוויה הנשית העולה משירה של ראב, כמו מקונטרסי הנשים שלפנינו, מתאפיינת בין השאר בפערים דוריים עמוקים ובקשר חי ותוסס למסורת היהודית. ואמנם, כנגד הנשים הבוגרות שהלכו בתלם ששרטטה עבורן המסורת היהודית, עומדים הדורות הצעירים שסללו לעצמם תלם פיזי ונפשי כאחד. בכתבים שלפנינו כואבות הנשים הבדלים אלו. תעודתן לנסות להציל – ולהאציל – מעולמן על הדורות הבאים. על אף זיקתן למסורת, לא היו 'הסבתות הירושלמיות' שבויות חסרות אונים בידיה. כתביהן מראים כיצד עיצבו הנשים הוויה מיוחדת שאפשרה להן לסלול נתיב לחיים בעלי משמעות, ונתיב זה, טוענת שילה, פעל להעצמתן (עמ' 75).

בחיי כותבות הקונטרסים ניכרים השינויים שפקדו את החברה היהודית במזרח אירופה במאה התשע-עשרה. אחד השינויים הללו היה בתחום השכלת הבנות.⁸ מהמחקר עולה שלפחות עד אמצע המאה התשע-עשרה, שאז התחוללו רפורמות משמעותיות בהשכלת נשים ברוסיה ונשים בחברה היהודית בכללה, הייתה השכלת הבנות ירודה.⁹ הן אמנם ידעו קרוא וכתוב, אך בעיקר בידיש. עולמן הרוחני התבסס על ספרות אגדה, מוסר ומשלים, וחשיפתן לספרות התורנית הקנונית הייתה מועטת.¹⁰ הוא הדין בכותבות שלפנינו.

כדי כך התרחב הדיון לתחומים נוספים, כשוק העבודה, רווחה ובריאות, חינוך ותרבות, זיכרון והנצחה, וכן נסללה הדרך להכללתן במחקר של קבוצות שלא עסקו בהן עד אז, כגון נשים מהציונות הדתית ומהחוגים החרדיים, אשכנזיות ומזרחיות. שינויים אלו עיצבו מחדש את תפיסת תפקידי הנשים ומקומן בחברה, והם עולים בקנה אחד עם המקובל כיום בחקר נשים ומגדר בעולם המערבי,⁵ למשל עם הגישה הרואה במגדר קטגוריה מחקרית, והבוחנת את מקום הנשים כגורם המעצב את כלל החברה.⁶ ראייה כזו יכולה להיות כלי בחינה יעיל גם לספר שלפנינו. להלן אבחן ארבע סוגיות הנוגעות לספרה של שילה: האם לפנינו בספר זה הוויה נשית ייחודית? מה הייתה מידת מעורבתן של הכותבות בסובב אותן? האם מדובר בסוגה נשית ירושלמית ייחודית? והאם זו כוונה להעצמת הכותבות ולהעצמת נשים בכלל?

כתיבה נשית מיוחדת בכך שהיא מאפשרת הצצה אל עולם פרטי, החבוי בדרך כלל מהזירה הציבורית, והיא נמנית עם המקורות המועטים הפותחים צוהר לעולם זה. בטקסטים שלפנינו אכן משתקפת הוויה נשית מיוחדת. תחושה זו מתחזקת ממקורות נוספים העוסקים בנשים שכוננו בפי המשוררת אסתר ראב 'סבתות קדושות בירושלים'.⁷

7 ראו: ח' בר יוסף, 'במלכודת המשואה: "אישה = טבע, גבר = תרבות" ושירה של אסתר ראב (סבתות קדושות בירושלים)', 'עצמון (עורכת), אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 337-347.

8 א' גרינבוים, "חדר הבנות" ובנות בחדר הבנים במזרח אירופה לפני מלחמת העולם הראשונה, 'ר' פלדחי וע' אטקס (עורכים), חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 297-303.

9 אף בהשוואה להשכלת הבנים, שהייתה דלה כשלעצמה, ראו: S.J. Zipperstein, *Imagining Russian Jewry: Memory, History, and Identity*, Seattle & London 1999, pp. 44-45

10 ד' מירון, 'אמנות מייסדות, אחיות חורגות', אלפיים, (תש"ץ), עמ' 121-177.

5 על המגמות והשינויים בחקר נשים בישראל ראו: ד' ברנשטיין, 'חקר נשים בהיסטוריוגרפיה הישראלית: נקודות מוצא, כיוונים חדשים ותובנות שברוך', 'מ' שילה, 'ר' קרק'וג' חזון-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, ירושלים תשס"ב, עמ' 26-44; וכן: J. Wallach Scott, *Gender and the Politics of History*, New York 1988, pp. 15-27

6 ב' מלמן, 'מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב: מיגדר וארץ ישראליות (1890-1920)', ציון, סב (תשנ"ז), עמ' 243-278; על הצורך בשינוי הפרשנות ההיסטורית המקובלת ראו: י' בן-ארצי, 'האם שינוי חקר נשים ומגדר את יחסנו להבנת ההיסטוריה של העלייה וההתיישבות?', שילה, קרק וחזון-רוקם (שם), העבריות החדשות, עמ' 26-44.

רייצע חן-טוב את תפיסת הגלות המסורתית, ולא במקרה כתבה את הדברים בחודש אב, שבתשעה בו מציינים את חורבן בית המקדש, ושוב מגיע לשיא האבל על החורבן. אך חן-טוב מציעה פרשנות משלה לאירועי הזמן: 'וד' יתן כי נזכה לראות [...] בבנין ירושלים [...] ואיש את אחיו יאהב [...] ויביא לנו משיח צדקנו במהרה' (עמ' 151-152). היא מוסיפה נדבך על הפשט המקראי המתנה את בוא המשיח בדבקות באלוהים: חשיבות היחסים בין אדם לרעהו כמקדמי גאולה. האם מניסיונה האישי הוסיפה זאת? מהבנתה את המציאות בזמנה?

גם רבקה ליפא-אניקסטר התפלמטה עם המציאות. בקונטרסה 'זכר עולם' היא חוזרת על הפרשנות הרתית המקובלת לחטא הגלות: 'למה נמשלה עתה א"י בחורבנה [...] למלך אשר בני' מרדו בו' (עמ' 114). הכותבת איננה מסתפקת בפרשנות זו, ומוסיפה הסבר אקטואלי למתרחש בזמנה: 'וכאשר חכו בניו שמונה עשרה מאות שנה [...] וגם בגלותם התחילו להרגיש מכאובים אנושים משכיניהם [...] הוזילו את כבודם [...] ולא נתנום לשאוף רוח' (עמ' 115). ליפא לא חסרה מידע על הנעשה סביבה. עיתון 'המליץ', עיתון עברי משכילי בעריכת אלכסנדר צדרבוים, שהחל לצאת לאור באורסה בשנת 1861, היה לה אפיק אינפורמציה. אין להקל בכך ראש, הואיל ו'המליץ' נקט עמדה אוהדת כלפי 'היישוב החדש' וביקר בחריפות את 'היישוב הישן' ואת אורחותיו.¹³ מ'המליץ', שהיה מקור לא אכזב לדיונים בשאלות הזמן, נודע לכותבת על המתרחש בארץ מוצאה,¹⁴

סגנון כתיבתן לא היה מקורי, ולדעת שילה אף לא התיימר להיות כזה (עמ' 56-59). המחברות לא התייחסו לשקלא וטריא הלכתית, וכתיבתן משובצת פתגמים, פסוקי מקרא ופרשנויות שהיו נפוצים בתרבות היהודית העממית. לכותבות לא הייתה פרשנות מוסרית ייחודית, אף שגישתן למקורות הייתה אישית ופרטית (עמ' 74). זאת ועוד, בניגוד לנשים אחרות בזמן ואף קודם לו, אין בכתיבת הנשים הירושלמיות ביטויים השאובים מהספרות החילונית. עם זאת היעדרם אינו סותר את המודעות הניכרת לחידושי הזמן ולאירועים שהתרחשו בתקופתן.

נושא מרכזי המשתקף בכתיבי הנשים הוא צמיחת התנועה הלאומית. יהודים חרדים ומתחלנים שאימצו במודע את הרעיונות הלאומיים החדשים, ראו בהגירה לארץ שינוי מבורך העשוי להועיל לפרט ולקבוצה. כך עלו יהודים שומרי מצוות ששאפו להקים 'קולוניות' חקלאיות בארץ הקודש, ושלא ראו בעלייתם חריגה מעולם הערכים הדתי שבו חיו.¹¹ עם זאת ההגירה הלאומית לארץ-ישראל עוררה בחברה היהודית מחלוקת מהותית באשר למקום האדם בתבנית הגאולה האלוהית: האם העלייה היוזמה לארץ היא זירוז הקץ, ומכאן אסורה? או שמא היא צעד ראשון בתכנית הגאולה, ועל כן מותרת?¹² סוגיה זו באה לידי ביטוי בקונטרסי הנשים. 'כשחטאו ישראל [...] וכמעט כשנמנעו מלשמוע אל מצות ה' הסגירם אל יד האויבים והסיר מהם השגחתו ויגרשם מהארץ הטובה אשר ישבו בה' (עמ' 144), מפרשת

11 'קלנר, העליות הראשונות מיתוס ומציאות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 117; הנ"ל, למען ציון: ההתערבות הכלל-יהודית במצוקת היישוב תר"ל-תרמ"ב (1869-1882), ירושלים תשל"ז, עמ' 38-39; 'קניאל, המשך ותמורה: היישוב הישן והיישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה והשנייה, ירושלים תשמ"ב, 35-45.

12 א' מורגנשטרן, 'תפיסות משיחיות ויישוב ארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"ט', קתדרה, 24 (תמוז תשמ"ב), עמ' 52-70; ' ברטל, 'ציפיות משיחיות

ומקומן במציאות ההיסטורית, שם, 31 (ניסן תשמ"ד), עמ' 159-171; 'י לנג, 'לכבוש את הארץ לפנינו מעט מעט': אגודת 'תחיית ישראל' 1881-1886, שם, 112 (תמוז תשס"ד), עמ' 55-90.

13 קניאל (לעיל, הערה 11), עמ' 137, 157, 164-165.
14 'וכאשר נודע לי מהמליץ אז הפך לאבל כנור' (עמ' 124). ליפא איננה מפרשת אם קראה בעצמה את הדברים או שמעה עליהם מאחרים.

החלק המתון של העדה הפרושית בירושלים, שלאחד מראשיה, הרב מאיר אורבך, הייתה מקורבת במיוחד.¹⁵

בקיאות באורחות העולם המודרני והתמודדות עם אתגריו ניכרות גם בדברים שכתבה טויבע פעסיל פיינשטיין. סיפורה משתלב בהגירה של רבים מיהודי תחום המושב לאמריקה בשלהי המאה התשע-עשרה. עד 1899 היגרו לארצות-הברית לפחות כחצי מיליון יהודים, ועד שנת 1914 כבר עמד מספרם על מיליון וחצי.¹⁶ ההגירה הציבה בפני יהודי 'העולם הישן' אתגרים נכבדים. היא הביאה לניתוק במשפחה ושינתה את מרקם החיים היהודיים. משפחתה של פיינשטיין באמריקה מנתה שלושה בנים ובת, נכדים ואחיינים. הללו התנכרו לה וכנראה גם למסורת היהודית. מוטרדת מהשמועות על הפיתויים שמזמנת 'מדינת הזהב' לבאים בשעריה, כתבה פיינשטיין לילדיה: 'אני חוששת שמא ח"ו [חס ושלום] ישיא אתכם השטן ותאמרו: למה רוצה אמנו שניזוהר?' (עמ' 240). ומתרה-מחנתך האם: 'חשבו יום-יום במה אתם מעבירים את זמנכם [...] אל תחפצו להתעשר במהירות, הבינו וזכרו כל הזמן שיש מנהיג מעליכם [...] אך במה שנוגע לנשמה – הרי זה נמצא בידי של האדם' (עמ' 242). חרדתה של פיינשטיין מפני מה שעלולה אמריקה לעולל ליהודיה, לא הייתה יוצאת דופן. גם הסופר הנרי רות, שהיגר לאמריקה בראשית המאה העשרים, ראה בחירות האמריקנית סכנה ליהדות. כך היה בעיניו פסל החירות דמות מתעתעת שזורה מפץ

למשל על הפרעות ביהודי רוסיה בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה, שכידוע היו בין הסיבות להתארגנותה של העלייה הראשונה. אין תמה אפוא שליפא הזכירה את התארגנותה של עלייה זו – בהמשך לתיאור התאנות השכנים ליהודים כתבה: 'אז חרה להם [ליהודים] מאד באו אחרים מהם בעצה אחת לכוא אל ארץ אביהם' (עמ' 115). ההיו יוזמות אלה לרצון הכותבת? ומה הייתה עמדתה בסוגיית העלייה הלאומית היוזמה?

בפרק הזמן שבו פרסמה ליפא את דבריה חלו תמורות רבות ביחסי מסורתיים ולאומיים. החברה היהודית סערה ממחלוקות השמיטה במושבות העלייה הראשונה (1889) ומהקמת בית ספר עברי לבנות בחסות 'בני משה' ביפו (1893-1895). ליפא התייצבה ללא סייג מאחורי הגישה המסורתית. בסוגיית העלייה הלאומית סברה שאין לזרז את הקץ ולעלות לארץ טרם בשלה השעה. העולים שהתאגדו לעלות 'בלתי רשותו והתיצבו לפניו', לא התקבלו על דעתה. וכנותנת תוקף לגישה המסורתית פסקה: 'אשר הניח מהם בארצו צוה עליהם שלחם חוקם לא ינתן להם מביתו רק מארץ אשר משמה עתה באו' (עמ' 115-116). כך ביטלה הכותבת לא רק את העלייה היוזמה, אלא גם את יסודותיה הרעיוניים. את המחלוקת בין הלאומיים, החפצים ביצרנות ובעבודה, לבין התומכים בהשאת ה'חלוקה' על כנה חתמה ליפא ברוח 'היישוב הישן'. לדירה רצון אלוהים הוא שהיהודים בארץ הקודש יתפרנסו מכספי אחיהם בגולה ולא מיגיע כפיהם. בואת לא סתה מגישת

15 היהודי בארץ ישראל 1840-1881, ירושלים תשל"ה, עמ' 32-33, 76, 118, 138, 310; מ' אליאב, ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט (1777-1917), ירושלים, עמ' 132-133, 220, 224.

16 א' גרטנר, 'ההתהוות של יהדות אמריקה, 1840-1925', א' גורן ו' ונקרט (עורכים), ההגירה היהודית הגדולה וגיבושה של יהדות אמריקה, ירושלים תשל"ז, עמ' 27.

15 הרב מאיר אורבך (אויערבך) עלה לארץ מקאליש בשנת 1859 ונפטר בשנת 1878. היה מראשי הפרושים בירושלים. נמנה עם הפלג המתון בעדה האשכנזית. תמך ב'חלוקה', והתפרנס בעצמו מתמיכה מחו"ל. ידוע בתמיכתו בהקמת מוסדות צדקה, ביקור חולים, תלמודי תורה וישיבות בירושלים. בחסותו יצאו מקימי השכונות החדשות והרוחפים לפרומות, כיואל משה סלומון, יוסף ריבלין ואחרים. ראו: ב"צ גת, היישוב

בארץ. חן-טוב מספרת על בדידות קשה בגין היעדרותו הממושכת של בעלה מהבית (עמ' 154). כיצד הצליחו הנשים להסתדר? מתברר שהן גילו יכולת ארגונית וריוזות חברתית. חן-טוב העידה ששכניה, שהיו ותיקים ממנה בארץ

נשים עבריות
בירושלים קוראות
בספרי הקודש;
ציור של דיוויד
וילקי, 1841

ומבוגרים ממנה, אימצוה כבת. במות השכן עברה אלמנתו להתגורר עמה, טיפלה במשק ביתה, בעוד חן-טוב התמסרה לפעילותה הציבורית (עמ' 157-158). הוויה זו לא הייתה נדירה או ייחודית לתקופה שבה עוסק הספר שלפנינו.¹⁸ באופן

18 A. Matsuoka & J. Sorenson, 'Eritrean Canadian Refugees', D. Indra (ed.), *Engendering Forced Migration Theory and Practice*, New York 1999, pp. 222-223; וכן: פ' מורג-טלמון, 'רשתות נשים: ראייה חדשה של מחקרי קליטה שנעשו בישראל בראשית שנות החמישים', שילה, קרק וחזן-רוקם (לעיל), הערה

אלומות של חושך, וכידה לא אבוקה מוארת אלא צלב שחור ומאיים.¹⁷

עליית הכותבות לארץ מבחירה מודעת מעוררת סוגיה מגדרית המאירה הוויית חיים שעד לא כבר מיעטו לדון בה במחקר. קריאת הקונטרסים מחדדת את ההכרה בקיומם של הבדלים מגדריים בקרב מהגרים. גברים ונשים מילאו תפקידים שונים בתהליך ההגירה ונבדלו אלה מאלה באופן הקליטה בארץ. הכותבות חושפות טפח בנוגע למניעי ההגירה ורמזו על האופן שבו התקבלה ההחלטה, אך משפת הכתיבה ניתן ללמוד על נחישותן. כך תיארה חן-טוב את עלייתה לארץ: 'על כן עזבתי את עיר מולדתי והמשפחה שלי ונסעתי לעיר הקדושה ירושלים [...] כי אמרתי בלבבי אולי אבנה שם וד' ירחמני. אבל לא כן היה. לכן לקחתי את עצמי לעסוק במצות הכנסת אורחים' (ההדגשות שלי, עמ' 131). כי כן, למרות תמונת העולם הדתית של הכותבות, הרואות באמונה בה' ובמעשי צדקה את תכלית הקיום, ובחיים בירושלים – התגשמות מאווי הנפש, אין להתעלם מהיבטיה המעשיים של הגירתן. עבור כל השלוש צפנה העלייה תקווה לתיקון עולמן הפרטי. ליפא קיוותה להאדיר את סיכויי ילדיה החיים לשרוד; חן-טוב קיוותה להקים משפחה חדשה תחת ילדיה המתים; ואילו פיינשטיין, שהייתה בעת עלייתה אלמנה צעירה יחסית, אולי קיוותה להינשא בשנית. שילה מציינת שהגירת אלמנות לירושלים הייתה תופעה ידועה, אך הואיל ומספריהן היו גבוהים משל הגברים, סיכוייהן לשוב ולהינשא לא היו גדולים (עמ' 23). הבדלי מגדר ניכרים גם בתיאורי ההשתקעות

17 הנרי רות (1995-1996) היגר עם אימו לניו-יורק בשנת 1907. ספרו על חיי המהגרים היהודים בניו-יורק בראשית המאה העשרים התפרסם בשנת 1934 וזכה לביקורת נלהבת, ראו: H. Roth, *Call it Sleep*, Toronto, 1991, p. 111, וראו הנ"ל: ואולי שינה, מאנגלית אברהם קדימה, רמת-גן 1984.

של חן-טוב וליפא; שימשה אמצעי לחינוך הדורות הבאים; ומעל לכול – אפשרה הבעת רגשות והגיגים שנשים התקשו להעביר בדרך אחרת, ולפיכך היה לה תפקיד טיפולי.²⁰ שימוש זה בכתיבה לא היה נחלתן של שלוש הנשים הירושלמיות בלבד. יודעת עט אחרת, אביגיל פרנקס (Abigail Franks) מניו-יורק, בת המאה השמונה-עשרה, נהגה בכתיבתה באורח דומה. מכתביה לבנה שעבר להתגורר באנגליה לא רק מתעדים את חיי היהודים, אלא גם מאירים את הווייתן האינטימית של נשים יהודיות ומשכילות בעת ההיא.²¹ בדומה לכותבות הירושלמיות חינכה פרנקס את הבן הרחוק מעינה המפקחת. היא הזכירה לו את חובת התפילה בבוקר,²² הורתה לו כיצד לנהוג בחברה, והדגישה את חובת ההקפדה על כשרות.²³ היא הזהירה את בנה מפני חברים שהשפעתם מזקת, לכל ילך שבי אחר דברי חנופה, והזכירה לו לתת כבוד למבוגרים ממנו.²⁴ בדומה לדברי המוסר של הירושלמיות כ-150 שנים מאוחר יותר, הורתה פרנקס לבנה שיישמר במוצא פיו, וביקשה ממנו לקבוע עתים ללימוד, שהרי על האדם לדאוג לא רק לגופו וממונו, אלא גם – ואולי בעיקר – לנפשו.²⁵ בניגוד לנשים ירושלמיות, כתיבתה של פרנקס איננה 'יהודית'. מכתביה נכתבו באנגלית, ואין בהם ציטוטים מודעים מכתבי הקודש או מהמדרשים. אף על פי כן ניתן לזהות בדבריה מוסר 'יהודי'. המבחן לזהותה היהודית הגיע כשנישאה בתה בחשאי ללא יהודי. אז חשפה האם לא רק את סף

טבעי נרקמו קשרים בין נשים שהיו קרובות זו לזו מבחינה משפחתית או במוצא עדתי וגאוגרפי, או שהיו להן מכרים משותפים או חוויות הגירה משותפות. חן-טוב הכירה את ליפא – שתיהן היו בנות חסותו של הרב אירבך. השתיים אף היו חברות באגודת 'הכנסת אורחים' שהקימה חן-טוב בשנות השישים של המאה התשע-עשרה. החברה שימשה בין השאר אפיק תמיכה וסיוע למהגרים שהגיעו זה מקרוב לארץ. לדעת שילה 'רייצע העריכה כי עבודתה היא בעלת ערך מטאפיזי, וכי בשכרה ייגאלו ישראל ותהיה תחיית המתים' (עמ' 50). עבודה זו גם הייתה 'מצווה מוזנחת', שנשים מילאוה בהתנדבות. המחקר הפמיניסטי אכן מראה שנשים לא ייחסו לעבודת הצדקה משמעות החורגת מחובותיהן ומתחומי אחריותן המקובלים.¹⁹

ליפא, חן-טוב ופיינשטיין נהגו חסכנות בתיאור חוויותיהן, אבל הן הרחיבו בתחום בלתי שכיח אצל נשים מחברה מסורתית: סיבות הכתיבה ומטרותיה. לכתבתן היו כוונות מעשיות-מידיות ועתידיות-חינוכיות. ליפא השתמשה בקונטרסה כאמצעי לגיוס מימון לפרסום כתבי בני משפחתה. חן-טוב חפצה להנציח את קרוביה, שהרי הייתה נטולת ילדים שיישאו את שמה. תכלית דומה הייתה לכתבתה של ליפא. היא וגם חן-טוב כתבו את דבריהן במטרה לקשור קשר עם ילדיהן, שעקבותיהם אבדו. אך כל השלוש שיוו לנגד עיניהן יתרונות נוספים. הכתיבה הייתה אמצעי גישור בין חברות שנעכרה ידידותן, כמו במקרה

New York & London 1999, pp. 37–48
 E.B. Gelles, *The Letters of Abigail Levy Franks* 21
 1733–1748, New Haven 2004
 22 שם, עמ' 9.
 23 שם, עמ' 10.
 24 שם, עמ' 53.
 25 שם, עמ' 41.

5), N. Kibria, 'Power, Patriarchy ;146–131 and Gender Conflict in the Vietnamese Immigrant Community', *Gender and Society*, 4, 1 (March 1990), pp. 14–15
 19 ראו למשל: קפלן (לעיל, הערה 1), עמ' 199.
 20 על חשיבות הסיפור כאמצעי טיפולי ראו: O.M. Espin, *Women Crossing Boundaries: A Psychology of Immigration and Transformations of Sexuality*,

קהל מתפללים,
בעיקר נשים, ליד
הכותל המערבי;
גלויה מראשית
המאה העשרים

אלמלא סמך עליהם הממסד הגברי את ידיו (עמ' 20). ידוע שלקונטרס של ליפא למשל, שהייתה רעיית איש ציבור ידוע שם, ניתנה הסכמת רבני העיר. ההיו מי שהתנגדו? למרכה הצער הכותבות לא הכבירו מילים על תהליך הפרסום. מי מימן את הפרסומים? מי תרגם את הקונטרסים, ומה הייתה מידת השליטה של הכותבות ובקיאותן בנוסח המתורגם? את התרגום לעברית ערכו קרוב לוודאי גברים, ובין הנוסחים ניכרים הברלים. כך בקונטרס 'משפחת יוחסין' לרייצע הן טוב נהג המתרגם האלמוני חירות (בלא משים?) בתרגומו. במקום לפרט את נמעני האיגרת (אחיינים, ילדים וחברים), הסתפק בציון השם הכולל 'קרובים' (עמ' 158-160); במקום שבו כואבת האם את היעדר ילדיה (עמ' 161) הפנה המתרגם את דבריה ל'קרובי היקרים'. את קונטרסה חותמת הן טוב 'ממני אמכם היקרה', ואילו המתרגם האלמוני חתם את הקונטרס 'ממני דודתכם' (עמ' 163). האם משום שידע כי ילדי הכותבת אינם בחיים,

הרגישות והסובלנות של יהודיה בורגנית בחברה מתחלנת, אלא גם את שימושה האישי בכתיבה: 'אני פרשתי עכשיו מהעיר [ניו-יורק] והייתי פורשת גם מעצמי (אילו היה הדבר מאפשר לי שקט נפשי) [הייתי פורשת] מהסבל הנורא שאני מצויה בו בגין התנהגותה של הילדה האומללה [...] אני בקושי מסוגלת להחזיק את העט כשאני כותבת זאת',²⁶ כתבה האם הנסערת לבנה. הנה כאן טמון ההבדל המהותי בין הכותבות: כתיבתה של פרנקס נועדה למטרות פרטיות ולא לפרסום. בניגוד לה, בחרו הכותבות הירושלמיות לתת פומבי למחשבותיהן על ידי פרסומן בדפוס.

הפרסום הפומבי אפשר לנשים ליצור לעצמן אפיק ביטוי ציבורי. ייחודו בולט במיוחד בחברה שהקפידה על הפרדה בין המינים. שילה ציינה בצדק שכתנאים אלו לא היו הפרסומים רואים אור

26 התרגום שלי. הדברים נכתבו ביוני 1743 מפלאטבוש, ששם היה למשפחה בית קיט. ראו: שם, עמ' 205-207.

וסבר שאין טעם להפנות את האיגרת אל המתים? כך או כך, המתרגם הרחיק את הכותבת ממושא כתיבתה, ואף 'השטיח' את כוונתה.

האם הקונטרסים שלפנינו הם סוגה נשית ירושלמית ייחודית? למרות השוני בסגנון הכתיבה, השוואה למכתבי פרנקס למשל מראה כי במובנים מסוימים מדובר בסוגה נשית ואף יהודית שאינה מוגבלת למקום גאוגרפי או זמן מסוימים. הכותבות, בלא הבדל זמן ומקום, ייחסו לכתיבה משמעות אישית-חינוכית דומה. ואילו סגנון כתיבתן היה בבואה להשתייכותן החברתית ולהשכלתן. האם קיוו הכותבות הירושלמיות לתרום להעצמת נשים אחרות? בקונטרסים שלפנינו אין עדות לכך. הכותבות לא קראו תיגר על החברה שבה חיו (עמ' 52). חייהן היו התגלמות עולמה התרבותי, סדר עדיפויותיה

ותוצרה הכלכלי. הממסד הרבני היה מקור הסמכות שלאורו פעלו וחיו. זה אימץ את הנשים, סלל את דרכן לפעילות ציבורית, סמך ידיו עליה, ובתמורה תמך בפרסומיהן. היעדר ביקורת מצד הכותבות על חברתן מחד גיסא וקבלה מוחלטת של ערכיה מאידך גיסא מיקמו את כתבי הנשים הירושלמיות במרחב נשי מסורתי, שאמנם פעל להעצמתן האישית. לטענת שילה גורמים אלה גם מנעו מכתביהן להפוך חומר גלם לתמורות משמעותיות בחברה היהודית בכלל ובמעמדה של האישה המסורתית, בת ירושלים או אחרת, בפרט (עמ' 76). זאת למרות פעלתנותן, תושייתן וכושר הישרדותן בתנאיה הקשים של ארץ-ישראל על סף המאה העשרים. אולם כפי שמתחוור לקוראי הקונטרסים – מסקנה זו היא לרצון הכותבות ופרי בחירתן.

סיפורו של ארגון הנשים 'הדסה' בארץ-ישראל

צפורה שחורי-רובין ושפרה שורץ, 'הדסה' לבריאות העם: פעילותה הבריאותית-החינוכית של 'הדסה' בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי, ירושלים: הספריה הציונית, תשס"ד, 222 עמ'

לדברי סינתייה א' קונולי, פרופסור להיסטוריה של הסיעוד באוניברסיטת ייל, תחיית ההיסטוריה של הסיעוד במחצית השנייה של המאה העשרים לא הייתה בעיקרה במסגרת הגישה של היסטוריה פוליטית, אלא תוצאה של פריחת המתודה של ההיסטוריה החברתית, אשר הפנתה את הזרקורים אל קבוצות השוליים ובהן 'האחרים' והנשים.¹ אולם קונולי מציעה לחזור ולבחון היום את עיצוב דרכו של המקצוע לאור היבטים של ההיסטוריה הפוליטית – העוסקת בשלטון ובמדיניות כבמקורות כוח והשפעה – וזאת מתוך כוונה לשלב בין שתי המגמות. קונולי מדגימה את דבריה באמצעות מפעלו של נתן שטראוס בראשית המאה העשרים, תחילה בניו-יורק ואחר כך בארץ-ישראל, אשר הפיץ רעיונות של מניעת תחלואה ושל קידום בריאות בעיקר בכל הנוגע לאם ולילד. מפעל זה הצליח לטענתה לא רק בזכות האידאולוגיה החברתית והאמונה הרבה בחידושי הרפואה והמדע באותה עת, וכמובן הונו של הפילנתרופ שטראוס, אלא במידה רבה כתוצאה מהקשרים האישיים של שטראוס

1 C.A. Connolly, 'Beyond Social History: New Approaches to Understanding the State of and the State in Nursing History', *Nursing History Review*, 12 (2004), pp. 5–24

ומהתמיכה שניתנה לו מצד מושל מדינת ניו-יורק ומאוחר יותר נשיא ארצות-הברית, תאודור רוזוולט.

בספרן של צפורה שחורי-רובין ושפרה שורץ, "הדסה" לבריאות העם, העוסק בהיסטוריה של הבריאות בכלל ולא דווקא בסיעוד, יש אכן שילוב של שתי הגישות – ההיסטוריה הפוליטית וזו החברתית. הכותבות עוסקות מצד אחר במקורות הכוח של המדינה שבדרך, ומצד אחר בקבוצות שאינן עומדות במרכז הבמה, כגון של רופאים ואחיות בתחום בריאות הציבור, הדואגים לרווחתם של ילדים. ההיסטוריונים החברתיים, על פי קונולי, מעניקים כוח למי שנחשבו עד כה חסרי כוח. הדבר בא לידי ביטוי בספר שלפנינו בכתיבה של העשייה למען בריאות העם כהגשמה של רעיון ציוני. הכתיבה ברוח ההיסטוריה החברתית ניכרת בספר בדיון המחודש בקונצנזוס ובתפיסות האחידות של החברה, ואף בעיסוק בעולות חברתיות מן העבר. הכתיבה איננה שבויה ברומנטיזציה של עלילות הרופאים מבשרי המדע בחברה נחשלת, אלא בולטת בה השאיפה להבין את מורכבות העשייה החלוצית ואת שורשיה הרעיוניים, לרבות מניעי הגורמים שהתנגדו להגשמת רעיונות ה'קדמה'.

הפרק הראשון והאחרון מתמקדים במדיניותם של ראשי המערכות בהסתדרות המדיצינית 'הדסה' לעומת קופת חולים של ההסתדרות הכללית ובמאבק האידאולוגי והחומרי ביישוב על השליטה בתחומי הבריאות. בפרק השני והשלישי בולטים ההיבטים החברתיים הנוגעים במידה רבה יותר בקבוצות המיקרו – רופאים, אחיות וארגוני נשים – והעומדים בראשן, כדוגמת ד"ר מרדכי ברכיהו והאחות ברטה לנרסמן, שהיו חודרי אמונה ביכולתם להביא לרפורמות ולעצב מסגרות למען אוכלוסיות נזקקות.

שילוב שתי הגישות של הכתיבה ההיסטורית

בית החולים
'הדסה' ברח' נחלת
בנימין, תל-אביב,
יוני 1926

המיוחד של הפועלים. סיפור המסגרת מסתיים ביישום חלק ניכר של רעיונות 'הדסה', בעלת הממון והכוח, על ידי קופת חולים בקהילה ובמוסדות, למשל בהבטחה לייסוד בית חולים בעמק לקראת סוף שנות העשרים.

פעילות 'קבוצת ההצלה' נתפסה בתחילה כאמצעי פוליטי לעצור חדירה של גופים זרים לארץ, אך עד מהרה התברר שבמאבקה לסלול לעצמה נתיב בחברה הארץ-ישראלית נחשבה גם היא גורם זר. לפנינו סיפור מרגש של קבוצת אנשים חדורי רעיונות מתקנים אשר עזבו את סיר הבשר ובאו ושינו את פני הדברים, כפי שמעידים הנתונים הסטטיסטיים בני הזמן, והשפיעו לאורך שנים.

הפרק הראשון עוסק בראשית שנות העשרים, בפעילות 'הדסה' לאור תפיסת העולם של ד"ר יצחק מ' רובינוב, ובפרק הרביעי מתואר המשך המאבק על מרחב העשייה בסוף עשור זה, הפעם על פי השקפתו של ד"ר אפרים מ' בלוסטאון.

מעלה לפנינו סיפור של הצלחה מצד אחד והמשכם של מאבקים מצד אחר. סיפור זה עוסק אמנם בזווית הראייה של הצלחת 'הדסה' בתהליך פיתוח שירותי הבריאות כמנוף ליצירת חברה בריאה בארץ, אך נשמרת מידה מרבית של התבוננות אובייקטיבית (עמ' 18). המאבקים התנהלו בהקשרים רבים, אולם המחברות מתרכזות במאבקים הנוגעים להתחלות, קביעת גבולות, הנחת יסודות ופעילות נרחבת לשם ביסוס הגמוניה אידאולוגית ככל תחומי החיים, ולכן לפנינו עלילה סוערת.

סיפור המסגרת משרטט תהליך שראשיתו תקוות גדולות לשיתוף פעולה בין האמריקנים חברי 'קבוצת ההצלה' מטעם יהדות ארצות-הברית לבין תושבי הארץ והעולים החדשים לאחר מלחמת העולם הראשונה. אולם בהמשך התלקח ויכוח בין מי שציידו ברעיונות ניהול אמריקניים ודגלו ביעילות, מקצועיות, ריכוזיות ושילוב מנגנוני בקרה, לבין מי שנקטו גישות סוציאליסטיות אשר נועדו להגן על המעמד

מתחם בית החולים
'הדסה' בהר
הצופים בתצלום
אוויר, דצמבר 1937
(צילום: זולטן קלוגר)

חלוקת משאבים בין האוכלוסייה החילונית לדתית ושילוב רבנים בתהליכי שכנוע לפנייה אל שירותי בריאות ללא חשש שהם יפגעו בדת (עמ' 169). ברכיהו למשל שאף לכלול במפעל ההיגיינה של בתי הספר את כל הזרמים החינוכיים ובהם גם את אלו שהיו תחת חסות קופת חולים.

בשנות העשרים, כותבת קרן בהלר-וילקסון, התאפיינן שדה הפעולה של בריאות הציבור בארצות-הברית בצרכים עצומים של אוכלוסיות נזקקות.² אולם נמצאו שם כפילויות מזיקות בין הגופים המטפלים, ובהם הממשל, ארגוני רופאים ואחיות, חברות ביטוח ומתנדבים. מצב של היעדר הבדלים ברורים בין סמכויות הסוכנים השונים אפיין גם את המציאות הארץ-ישראלית. הדבר בא לידי ביטוי בספר שלפנינו בתיאור התפתחותם של שני

העלילה מורכבת, לדוגמה כיוון שרובינו, נציג העולם הקפיטליסטי האמריקני, שאף ליישם כאן תפיסות ברוח סוציאליסטית דווקא, אך הן לא הלמו את האידאולוגיה של תנועת הפועלים המקומית.

הפרק השני והשלישי דנים בתקופה שבה עדיין לא התמקדה 'הדסה' במחקר מדעי כפי שהיה הדבר החל מסוף שנות השלושים. נושא בריאות הציבור – היינו מחלקת ההיגיינה של בתי ספר והטיפול באם ובילד – תפס מקום חשוב בהיררכיה של פעילויות 'הדסה' בארץ עד המחצית השנייה של שנות השלושים. בפרקים אלו הדגש הוא על התרחשויות הקשורות בעשייה בשטח – תהליכי קביעת המדיניות, מבנה וניהול של הארגון, חלוקת הסמכויות והצבת גבולות, עיצוב מערך תפקידים, תקציבים, משרות ותנאי שכר והסדרת הפיקוח של הוועד הלאומי ושל מחלקת הבריאות המנדטורית. מאבקי הכוח הנדונים בפרקים אלה נוגעים בנושאים אקטואליים, ובהם תיאום מסגרות משותפות למערכות הבריאות והחינוך,

2 K. Buhler-Wilkerson, 'Bringing Care to the People: Lillian Wald's Legacy to Public Health Nursing', *American Journal of Public Health*, 83, 12 (1993), pp. 1778-1786

בתפיסה של תכנון העבודה, ארגון ישיבות ודיונים וכינוסים מקצועיים חד-שנתיים (עמ' 79).
 הספר מגולל גם את קורות היווצרותם של ארגוני נשים. כך מוצגים סיפור הקמת חוג נשות 'הרסה' בניו-יורק, אשר תוך פחות מעשור הפך לאחד מארגוני הייסוד של שירותי הבריאות בארץ, וכן סיפורם של 'זיצ'ו, הסתדרות נשים עבריות' ושל ארגוני התנדבות של נשים (עמ' 122, 134, 147).

הספר חשוב מאחר שהוא דן בעיצוב תחום מרכזי בחיינו – תחום שירותי הבריאות. הכתיבה משלבת שתי גישות מחקר היסטוריות – פוליטית וחברתית. שילוב זה עולה יפה כיוון שהגבולות ביניהן אינם חדים וההבדל הוא לעתים במינון וברגשים.

הנושאים הזוכים לתשומת לב בספר מרתקים משום שחלקם אנושיים ואף נוגעים ללב וחלקם רלוונטיים גם היום בהקשר של מדיניות המשתקפת בקורות המאבק של הנרייטה סאלד ושל שלושה רופאים ואחות. רמויות מובילות אלה, בתקופתם, נאבקו על הגשמת רעיונות של מערכת בריאות ראויה. הספר דן בשאלות מפתח, כנראה נעדרות פתרון, ובהן הענקת טיפול שוויוני ללא הבדל מעמד, דת, גזע או מין (עמ' 131). לנוכח העלייה בחלקם של העניים בחברה הישראלית, הדאגה להזנה ולהספקת חלב היא עדיין סוגיה חשובה (עמ' 134).

הספר כולל תיאורים של רקע היסטורי למשל כאשר לדגם עבודת רופא בית הספר באירופה (עמ' 71), אולם היה מקום להרחיב את היריעה תוך התייחסות למחקרים רלוונטיים.³ כך תיאור מאבק

מקצועות חשובים בתחום בריאות הציבור – רפואה וסיעוד – ובפרט במפגש בין ד"ר ברכיהו ללנדסמן. שניהם שאפו לקבוע את גבולות מקצועם. מהצגת דמותו של ברכיהו – קורות חייו, דרכו כמנהל ותחומי אחריותו – עולה המסר שראשית רפואת בית הספר בארץ הייתה מפעלו של איש אחד. ברכיהו אכן עסק בכך מכל צד אפשרי, כגון יישום החלטות בדבר ייעול ושיפור, הכשרת תלמידי סמינרים למורים להגשת עזרה ראשונה, פיקוח על מבנים וכמובן מניעת מחלות מידבקות. הוא פעל גם למען ארגון הרופאים וקיום כינוסים עבורם (עמ' 66). בספר מועלות שאלות של עיצוב דגם ההתמחות של רופא בית הספר, כולל רקע בהגיגה רוחנית, כלומר טיפול בילדים מפגרים, עזובים ועבריינים (עמ' 71). ברכיהו נלחם במשך חמש-עשרה שנה למען שיתוף פעולה בין 'הרסה' לקופת חולים ומאבקו הוכתר לבסוף בהצלחה.

לצד ברכיהו ולעתים כנגדו פעלה בשנים 1921-1936 ברטה לנדסמן. לנדסמן, מייסדת תחום הסיעוד בקהילה מטעם 'הרסה', הייתה אישה דעתנית ותקיפה שהאמינה בייעודה. היא הקדישה את חייה לניהול תחום הסיעוד ב'הרסה' עד ראשית שנות החמישים (עמ' 66-69). בין ברכיהו ללנדסמן היו דיונים תמידיים בנושאים כגון ציות האחיות לסמכות רפואית לעומת הציות לסמכות סיעודית או השאלה מי יבצע עבודות 'פשוטות', רופאים או אחיות (עמ' 72).

ראשי הסיעוד מטיפים כיום ליישום העיקרון של 'עשייה מבוססת על עובדות' (Evidence Based Practice), אך אחיות בריאות הציבור ב'הרסה' פעלו כבר בשנות העשרים על פי תיעוד ורישום סטטיסטי. האחות מילאה תפקידים של בעלי מקצועות אחרים היום, כגון: יועצת חינוכית, פסיכולוגית, עובדת סוציאלית, מרפאה בעיסוק ותזונאית (עמ' 75). קבוצה זו הייתה חלוצה

3 R. Adams-Stockler, 'Development of Public Health Nursing Practice as Related to the Health Needs of the Jewish Population in Palestine, 1913-1948', Ph.D. dissertation, Columbia University, New York 1975

והפרזות ממחישים את אווירת אותם ימים. ריבוי תמונות האחיות בשעת עשייה ובשעת מנוחה – מבורך, אך מעורר אשליה שהספר דן בעיקר בהן.

פרופ' מגנס בפגישה עם הנרייטה סאלד (ראשונה משמאל) לרגל פתיחת בית החולים 'הדסה' בהר הצופים, מאי 1939 (צילום: זולטן קלוגר)

ההבטחה המוצהרת של המחברות בראשית הספר להשתמש בחומר ארכיוני ראשוני ובעדויות, ושאיפתן להציג באופן אובייקטיבי ככל האפשר תמונה 'מיקרו היסטורית' מתולדות תהליכי עיצוב המדינה שבדרך – מתגשמות. המפעל המפואר של 'הדסה' זוכה בספר זה לחשיפה מרשימה, העשויה לחזק את ידיהם ורוחם של נשים מתנדבות בעלות חזון וכוח, חוקרים ואנשי מנהל וגם של אלו העוסקים במלאכת דיכוי של הסבל.

הסמכויות בין ברכיהו ללנדסמן עשוי היה להיות מלא יותר על ידי בחינת ההבדל בין השפעות תרבותיות אמריקניות לעומת אלו האירופיות בהקשר של הסיעוד ומקומה של לנדסמן במפעל של 'הדסה'.

הספר נשען על מקורות ארכיוניים, ראיונות וספרות מחקר ולכן מעורר תחושה של אמינות. אולם הישענות יתר על ציטוטים עשויה לייגע, וניסוח הכללות עדיף לעתים על הירידה לפרטים. בספר על הערותיו יש מענה לצורכי החוקר, אך גם הקורא המתעניין עשוי לשקוע בקריאה מהנה. ובכל זאת נראה שניתן להציע סדר אחר לפרקים. כך הפרק האחרון עוסק בעיקר בנושא שהותחל בו בפרק הראשון – מדיניות ויחסי 'הדסה' עם ארגוני הפועלים – עד סוף שנות העשרים, ואילו בפרקי האמצע נדונה גם המחצית הראשונה של שנות השלושים, וכך הם בעצם חורגים מבחינת הזמן מתחום סיפור המסגרת. ייתכן שעדיף היה לחלק את הספר לשני חלקים: חלק אחד ובו הפרק הראשון והרביעי וחלק אחר ובו הפרק השני והשלישי, וזאת לשם שמירת הרצף של ההתבוננות בתקופה משתי זוויות ראייה: הפוליטית בעיקרה לעומת זו החברתית. מצער ש'סוף הדבר' מתייחס לסיפור המסגרת יותר מאשר ליצירה השלמה.

התמונות, אשר רובן מהאוסף של יואל דונחין, מרחיבות את הדעת, ומאפשרות לקורא להתרשם מהדמויות המרכזיות בספר. תצלומי המסמכים